

Твердоступ-Бельчікова А. В.

СТРУКТУРА ОБРАЗУ “Я-ПРОФЕСІОНАЛ” У ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглядається структура образу “Я-професіонал” у психології. Викладено уявлення зарубіжних та відчизняних вчених щодо структури та різнорівневості образу “Я-професіонал”. Показані функції структури “Я-професіонал” у процесі формування самосвідомості особистості.

Ключові слова: Я-професіонал, самосвідомість, образ-Я, Я-концепція, свідомість, особистість.

В статье рассматривается структура образа “Я-профессионал” в психологии. Изложены представления зарубежных и отечественных ученых о структуре и разноуровневости образа “Я-профессионал”. Показаны функции структуры “Я-профессионал” в процессе формирования самосознания личности.

Ключевые слова: Я-профессионал, самосознание, образ-Я, Я-концепция, сознание, личность.

The article considers the structure of image “I am professional” in psychology. The ideas of foreign and native scientists about structure and multistages of image “I am professional” are shown. The functions of the structure “I am professional” in the personality formation process are shown.

Key words: I am professionalself-consciousness, image – I, I – conception, consciousness, personality.

Однією з актуальних проблем психології є проблема образу “Я-професіонал” як елемента самосвідомості особистості. Це пов’язано з тим, що образ “Я-професіонал” – це складний багаторівневий образ, який формує особистість людини діяльного в процесі становлення підходу до оволодіння нею професією. У зв’язку з цим мета нашого дослідження – показати багаторівневність образу “Я-професіонал”, через його структуру. Завдання роботи – виявити функціональність цієї структури у формуванні самосвідомості особистості.

Починаючи проаналізувати образ “Я-професіонал”, необхідно зауважити, що ця проблема розглядається з різних сторін: у рамках психології особистості (А. Г. Асмолов, В. С. Мерлін, Л. М. Мітіна, К. К. Платонов, В. А. Сонін та ін.), вікової та педагогічної психології (Е. Ф. Зеєр, А. Б. Каганов, Н. А. підніму, Н. С. Пряжников, А. Р. Фонарьов тощо), акмеології (С. Агапов, А. А. Бодальов, А. А. Деркач) та ін. Різні вчені розглядають професійну самосвідомість з різних поглядів. Так, Б. Г. Паригін виділяє професійну самосвідомість як різновид самосвідомості. Вона розглядається як усвідомлення своєї приналежності до професійної групи. З. Іванова і К. Косів розуміють професійну самосвідомість як самопізнання та самооцінку професійних якостей і формування свого ставлення до них. В. Н. Казієв вважає, що професійна самосвідомість є “аксіологічною інстанцією”, в якій відбувається оцінка наявних досягнень, планування напрямків саморозвитку та його здійснення. П. А. Шавір визначає професійну самосвідомість як виборчу діяльність самосвідомості, підпорядковану завданню професійного самовизначення. За його поданням у найбільш узагальненому вигляді воно проявляється в усвідомленні себе як суб’єкта майбутньої професійної діяльності. В. В. Столін вважає, що образ “Я-професіонала” – це узагальнена система уявлень суб’єкта про себе, що утворюється в результаті процесів усвідомлення себе в трьох системах, що взаємодоповнюються і взаємоперетинаються: у системі професійної діяльності, в системі професійного спілкування і в системі особистісного розвитку. В. В. Столін зазначає, що образ “Я” періодично піддається коливанням через внутрішні або зовнішні чинники, хоча він і є відносно стійким. Крім того, автор виділяє ще один аспект образу “Я-афективний”. У афективної підструктури професійної самосвідомості (Я-відношення) виділяються два рівні: глобальне і диференційоване ставлення, тобто інтегральне почуття “за” або “проти” власного “Я” і більш специфічний вимір: самоповага, самоінтерес, очікуване ставлення інших та ін. [14, с. 157].

Аффективний компонент професійної самосвідомості розглядається Л. М. Митіною і як сукупність трьох видів взаємин:

- 1) ставлення до системи своїх професійних дій, до цілей і завдань, які професіонал ставить перед собою у своїй діяльності, до засобів і способів досягнення цих цілей; оцінка результатів своєї роботи;
- 2) ставлення до системи міжособистісних взаємин, у які вступає людина у своїй професійній діяльності;
- 3) ставлення до своїх професійно значущих якостей і в цілому до своєї особистості професіонала, оцінкою рівня своєї особистісної та професійної компетентності та відповідності своєму власному ідеальному “Я-образу” професіонала [9, с. 51].

Для В. Д. Брагіної професіоналізм – це складна конструкція, на думку вченої, уявлення про професію є тією вузловою ланкою, в якій перетинаються професійний, особистісний та соціальний аспекти професійного самовизначення (у зміст цих уявлень включені знання про професію, які визначають не тільки рід трудових занять, а й соціальну позицію людини). У професійному плані, як зазначає психолог, йдеться про знання суб’єктом змісту роботи, умов праці, вимог, що пред’являються професією до людини. В особистісному відношенні – про орієнтації на власні можливості та здібності і їх вдосконалення. У соціальному – про обізнаність суб’єкта про такі аспекти професії, як про її громадську значимість, зарплату, перспективи професійного та соціально-економічні умови праці, об’єктивна потреба в спеціалістах обраної професії [4, с. 9]. Досліджуючи цю проблему, Л. Б. Шнейдер виходив з того, що в найзагальнішому вигляді регулятивна функція уявлень про професію в процесі професійного самовизначення в учнівської молоді також виступає в трьох аспектах: когнітивному (знаю і відповідно оцінюю), емоційному (подобасться – не подобасться) і поведінковому (має намір вибрати, вибрав і надалі може працювати в обраній професії), які впливають на характер професійних намірів, емоційну привабливість і стійкість професійних намірів [16, с. 37]. У психології є концепція, розглядається проблема у прогностичному аспекті. Наприклад, Т. К. Піддубна досліджує структуру образу “Я” з урахуванням особливостей подання в образі “Я” часових відрізків життя у складному, суперечливому взаємозв’язку минулого, сьогодення і майбутнього. У цьому зв’язку образ “Я” вивчався в представленості таких компонентів, як “Я-абітурієнт”, “Я зараз” і “Я через п’ять років” [13, с. 85].

У цілому за структурою образу “Я” автор виділяє кілька варіантів:

- 1) варіант максимальної інтегрованості образу “Я”;
- 2) варіант частково інтегрованого “Я” на кшталт “Я абітурієнт”;
- 3) варіант частково інтегрованого “Я” на кшталт “Я майбутній (професіонал, особистість, творча особистість...)”;
- 4) варіант невизначеності образу “Я” (хто Я?);
- 5) варіант максимально диференційованого “Я”.

Так, С. В. Москаленко вважає, що образ “Я” професіонала, будучи ядром професійної самосвідомості, формується в результаті процесів усвідомлення себе в трьох системах, що взаємодоповнюються і взаємоперетинаються: в системі професійної діяльності, в системі професійного спілкування і в системі особистісного розвитку.

У С. В. Москаленко структура професійної самосвідомості являє собою взаємодоповнює поєднання трьох підструктур: когнітивної, афективної та поведінкової. Змістовні характеристики кожної підструктури (Я-розуміння, Я-відносини і Я-поведінки) необхідно розглядати в контексті предметної діяльності. При цьому основними категоріями, що визначають простір системи уявлень про себе як суб’єкта професійної діяльності у студентів, є категорії “Я”, “Особистість”, “Професіонал”. Образ “Я-професіонал” розглядається як системоутворюючий компонент у структурі професійної самосвідомості. Основними структурними компонентами образу “Я-професіонал” є система уявлень про суб’єкта професійної діяльності (образи “Професіонал”, “Початківець спеціаліст”) і система уявлень про себе як суб’єкта професійної діяльності (образи “Я-професіонал” і “Я-Початківець спеціаліст”) [10, с. 40].

А. А. Деркач зазначає, що професійна “Я-концепція” – складне особистісне утворення, що формується під впливом професійного середовища та активної участі суб’єкта у професійній діяльності. Від рівня сформованості професійної “Я-концепції” залежить процес розвитку професіонала, темп, успішність оволодіння професійною діяльністю, входження в професійну спільність [5, с. 536]. Однак більш повним і відображаючим комплексну сутність професійної “Я-концепції” фахівці називають визначення, яке подане сучасною російською дослідницею С. Т. Джанерьян. Все подання професійної “Я-концепції”, на її думку, може бути визначено як “система сполучених з оцінкою уявлень людини про себе як суб’єкта професійної діяльності і як особистості, призначена для реалізації тих чи інших за змістом смислових відносин людини до професії і через це для забезпечення його власного функціонування і саморозвитку / самореалізації в професії” [7, с. 162].

Оскільки образ “Я-професіонал” є компонентом образу “Я” в цілому, то можна відзначити, що в процесі формування особистості образ “Я-професіонал” розкриває зміни в особистості на кількох рівнях. Наприклад, А. В. Петровський виділяв три рівні: перший – когнітивний (уявлення про свої здібності, зовнішність, соціальну значимість та ін. Один підліток, наводить приклад А. В. Петровський, у своєму образі “Я” на перший план висуває імпазантний вигляд, який, як він припускає, надають йому джинси з яскравим фірмовим ярликом. Інший його одноліток – незабутній факт перемоги на районних змаганнях з настільного тенісу. Третій – драматичну для нього поразку на тих же змаганнях і утруднення в засвоєнні фізики і математики, які йому справді не легко даються), другий – емоційно-оцінний (самоповага, самокритичність, себелюбство, самоприниження та ін.); третій – поведінковий (прагнення бути зрозумілим, завоювати симпатії, повага товаришів і вчителів, підвищити свій статус або ж бажання залишитися непоміченим, ухилитися від оцінки та критики, приховати свої недоліки та ін.) [12, с. 408].

Виходячи з цього А. В. Петровський зазначав, що образ “Я” – і передумова, і наслідок соціальної взаємодії. Фактично психологи фіксують у людини не один образ “Я”, а безліч змінюють один одного “Я-образів”, поперемінно то виступаючих на передній план самосвідомості, то втрачають своє значення у цій ситуації соціальної взаємодії. На його думку, “Я-образ” – не статичне, а динамічне утворення особистості індивіда [12, с. 408]. Д. Сьюпер, аналізуючи цю проблему, визначив професійну “Я-концепцію” як “набір характеристик самосприйняття, усвідомлюваних індивідом як професійно релевантні”. Крім традиційних особистісних якостей, він окремо виділив такі риси, як самооцінку, ясність мислення, впевненість, стабільність і відчуття реальності. В одному зі своїх останніх праць Д. Сьюпер позначив подібність професійної “Я-концепції” з особистісними конструктами (за Келлі) для роз’яснення тези про можливу спрямованість індивіда на себе і на ситуацію. Також він окремо виділив нові для його теорії значущі компоненти професійної “Я-концепції”: самооцінку і самоефективність [18, с. 201].

А. А. Деркач зазначає, що В. Н. Козієв, у своїх роботах запропонував детальну класифікацію “Я-концепції”, яку він розділив на 4 категорії: (1) актуальне “Я”, (тобто те, яким себе бачить професіонал), (2) ретроспективне “Я” (тобто яким себе оцінює професіонал у порівнянні з початком роботи), (3) ідеальне “Я” (тобто яким професіонал хоче стати); (4) рефлексивне “Я” (тобто як, з погляду професіонала його сприймають інші). Виділення В. Н. Козієвим тимчасового аспекту професійної самосвідомості дає можливість для фіксації змін. Він пов’язує рівень майстерності професіонала з розвитком тієї чи іншої складової професійної самосвідомості: так, розвиток актуального “Я” пов’язано з високим ступенем досягнень в рефлексивному “Я”, тобто розумінні того, як тебе оцінюють інші. Схожі класифікації проводять й інші дослідники [5, с. 589].

Феномен професійної “Я-концепції” в роботах зарубіжних дослідників останніх років вивчався на трьох рівнях: (1) індивідуальний (має на увазі, що самосприйняття “виводиться” виключно з сприймаються відмінностей і подібностей з іншими людьми), (2) відносний (ґрунтується на самосприйнятті, але вже на базі диадических зв’язків та рольових взаємин зі значущими іншими), (3) колективний (ґрунтується на самосприйнятті, пов’язаному з членством у соціальних групах і з протиставленням своєї та “чужих” груп) [17, с. 23].

Психолог З. С. Акбієва також сформулювала низку властивостей професійної “Я-концепції”. За її уявленнями, такою концепцією повинні бути:

1. Професіональний розвиток є безперервний процес реалізації та “кристалізації” професійної “Я-концепції”.

2. Розвиток професійної “Я-концепції” є не завжди усвідомлений процес, проте завданням самої людини, а також фахівців, що їй допомагають (включаючи психологів), є досягнення максимального ступеня усвідомленості та ясності професійної “Я-концепції”, а також по можливості – керованості і контрольованості.

3. Вплив соціального оточення і поточної професійної ситуації виявляються в постійному коригуванні аспектів професійної “Я-концепції”;

4. Задоволеність роботою залежить від адекватних можливостей для реалізації її інтересів, здібностей, особистісних якостей у професійних ситуаціях, тобто від ступеня узгодженості зовнішньої соціальної ситуації та професійної “Я-концепції” [3, с. 87].

Посилаючись на В. Ф. Петренка, дослідник цього питання С. В. Москаленко стверджує, що в процесі формування професійної самосвідомості особливий інтерес являють типажі-стереотипи, як одна з форм соціального стереотипу, що є схематизованим поданням про тип особистості, характерному для деякої спільності. Професійний типаж-стереотип, як стверджує психолог, це персоніфікований образ самої професії, або, іншими словами, узагальнений образ типового професіонала. Типаж – це схематизоване уявлення про особистість, характер і способи поведінки людини. Будучи засобом категоризації іншої людини, як зазначають дослідники, соціальний стереотип може бути еталоном і міркою самосвідомості [10, с. 37]. Для цього в психології широко практикується міні-тест: “Хто ти?”, у якому передбачається, що відповідь на це питання дозволяє вибудувати низку суб’єктивно значущих і домінуючих категорій в усвідомленні людиною свого “Я”. При цьому професійна приналежність виявляється, як правило, тієї візитною карткою, яку людина пред’являє, щоб охарактеризувати себе іншому або собі [10, с. 38]. Як приклад, В. Ф. Петренко зазначає, що якщо запропонувати людині, для якої професійна діяльність є провідною, що задає сенс її життя, оцінити свій образ “Я” і образ людини його професії, то ці описи будуть близькі, тобто, образ “Я” буде вписувати образ професіонального “Я”. Це демонструє включеність образу професії в образ “Я”. З цього вчений доходить висновку, що образ “Я” поширюється, генералізується на сфері, особистісно значущої для суб’єкта, в тому числі і на професію. Тобто образ професії передбачає частку характеру, здібностей, інтересів людини, можливість ідентифікації, своєю чергою, припускає наявність психологічної близькості. Але, як вважають психологи, цей процес зустрічний і професія також “шліфує” характер людини, відточуючи ті чи інші його грані [10, с. 38].

Як зазначає К. А. Абульханова, професійне становлення особистості є невід'ємною частиною життєвого шляху людини. Місце образу "Я-професіонал" у структурі "Я-концепція" змінюється у процесі становлення особистості як професіонала [1, с. 58].

К. М. Левітан виділяє три основні стадії розвитку особистості як професіонала: підготовча (довишівська) стадія, пов'язана з вибором професії; початкова (довишівська) стадія, під час якої формуються основи професійно важливих умінь і властивостей особистості професіонала; основна (післявишівська) стадія. Це період розвитку всіх сутнісних сил особистості з метою її повної самореалізації у професійній діяльності. Саме на цьому етапі відбувається становлення особистості професіонала [7, с. 37].

У зв'язку з цим К. А. Абульханова-Славська зазначає, що професійне становлення особистості не можна штучно відірвати від життєвого шляху людини в цілому [2, с. 49].

На думку Л. М. Митиної, професійне становлення – являє собою досить складний, тривалий, дуже рухливий, багатоплановий і часом суперечливий процес, в якому вона виділяє чотири стадії. Істотним при цьому є те, що зміна одних стадій процесу професійного становлення іншими не завжди буває жорстко прив'язана до певного вікового етапу, біографічного періоду. Вона відображає психологічний вік професійно-особистісного становлення, розвитку та зрілості людини [8, с. 29].

Г. Шихі, виділяючи основні кризи дорослої людини, підкреслює, що в 18-22 роки простежується криза "виривання коренів". Він характеризується тим, що молодий чоловік нерідко впадає у фантазії в процесі перевірки переконання: "Я знаю, чого хочу". При цьому основна суперечність виникає на основі того, що одна частина молоді людини намагається стати індивідуальністю, а інша – забезпечити свою безпеку [15, с. 37].

С. В. Москаленко в результаті аналізу досліджень професійного розвитку особистості виділила основні положення процесу професіоналізації:

- а) історична і соціокультурна обумовленість професійного становлення особистості;
- б) ядро професійного становлення – розвиток особистості в процесі професійного навчання, освоєння професії та виконання професійної діяльності;
- в) індивідуальна своєрідність, неповторність, якісні особливості та закономірності процесу професійного становлення особистості;
- г) реалізація себе через професійну діяльність, що надає особистості можливості для самоактуалізації;
- ґ) усвідомлене проектування людиною своєї професійної біографії завдяки знанню психологічних особливостей професійного розвитку;
- д) образ "Я-професіонала", будучи ядром професійної самосвідомості [10, с. 46].

Таким чином, вивчення порушеної нами проблеми і знайомство зі спеціальною літературою підводить нас до низки висновків: по-перше, що психологічна конструкція "Я-професіонала" – багаторівнева і складноструктурована, що доведено науковими дослідженнями, по-друге, всі структури Я-концепції поліфункціональні та є механізмом формування особистості, по-третє, актуальність цієї проблеми не викликає сумніву і вимагає свого подальшого вивчення.

Література:

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности : проблемы методологии, теории и исследования реальной жизни : избр. психолог, тр. / К. А. Абульханова. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 1999. – 224 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Акбиева З. С., Терновская О. П., Шнейдер Л. Б. Психология карьеры и профессионально-релевантное поведение специалиста. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж : МОДЭК, 2008.
4. Брагина В. Д. Влияние представлений о выбранной профессии на профессиональное самоопределение учащейся молодежи : автореф. дис.... канд. психол. наук / В. Д. Брагина. – М., 1976. – 21 с.
5. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : НПО "МОДЭК", 2004. – 752 с.
6. Джанерьян С. Т. Системный подход к изучению профессиональной Я-концепции // Вестник Оренбургского государственного университета, 2005. – № 4. – Приложение "Гуманитарные науки". – С. 162-169.
7. Левитан К. М. Личность педагога: становление и развитие. – Саратов, 1991.
8. Митина Л. М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л. М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28-38.
9. Митина Л. М. Психологическое сопровождение выбора профессии : науч.-метод. пособие / Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т; [Л. М. Митина и др.]; под ред. Л. М. Митиной / Л. М. Митина. – М. : МПСИ : Флинта, 1998. – 179 с.
10. Москаленко С. В. Особенности развития образа "Я-профессионал" у студентов в процессе обучения в вузе: дис. психол. наук / С. В. Москаленко. – Белгород, 2007. – 174 с.
11. Петренко В. Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В. Ф. Петренко // Вопросы психологии. – 1986. – № 3. – С. 133-143.
12. Петренко А. В.

13. Поддубная Т. К. Принцип системной дифференциации в становлении когнитивной структуры самосознания студентов / Т. К. Поддубная // *Методологические проблемы современной психологии* : сб. статей / под ред. Т. Д. Марцинковской. – М., 2004. – С. 102-117.
14. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 286 с.
15. Шихи Г. Возрастные кризисы : ступени личностного роста : пер. с англ. / Г. Шихи. – СПб. : Ювента, 1999. – 443 с. – (Мастерская психологии и психотерапии).
16. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: учеб. пособие. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2004.
17. Lord R. G., Brown D. J. Leadership processes and follower self-identity. – Mahwah, NJ: Erlbaum, 2004.
18. Super D. E. A life-span space approach to career development // D. Brown, L. Brooks and Associates (Eds.). *Career choice and development*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1990. – P. 197-261.
19. Super D. E. Self-concepts in vocational development // D. E. Super. *Career development: Self-Concept Theory*. – New York: College Entrance Examination Board, 1963. – P. 1-16.